

МИЛАН РАНЂЕЛОВИЋ

Иновациони центар, Универзитет у Нишу
istok81@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0001-9215-205X>

Трагови османске културе у урбаној инфраструктури и живој заједници обреновићевског Ниша (1878–1903)*

Иако је европеизација Ниша под Обреновићима (1878–1903) следила вестернификацији, коју су у касном Танзимату (1856–1878) Османлије у Нишу спровели, она није била само наставак усвајања напредних тековина европске културе и друштва. У Нишу под Обреновићима радило се и на уклањању свега што је спадало под културу и наслеђе Османлија, и мењало српским, како би овај град изгледом и начином живота људи који су у њему живели сустигао друге развијене градове Кнежевине Србије. Колико су корени османског утицаја били дубоки у Нишу током владавине последњих Обреновића, у овом раду сагледано је кроз највидљивије карактеристике његовог урбаног уређења и свакодневног живота његових становника (навике, језик, одевање). Пошто сачувана архивска грађа писана језиком администрације махом не садржи податке о поменутих аспектима свакодневице, у истраживању су коришћени наративни записи аутора који су у овом периоду боравили у Нишу и оставили своја запажања о њему.

Кључне речи: Ниш, Османлије, Обреновић, култура, модернизација

* Овај истраживачки рад финансијски је подржало Министарство науке, технолошког развоја и иновација Републике Србије (уговор бр. 451-03-47/2023-01/200371)."

Traces of Ottoman Culture in Urban Infrastructure and Living Community of Niš During the Reign of Obrenović Dynasty (1878–1903)

Even though the Europeanization of Niš under the Obrenović dynasty (1878–1903) was a continuation of the Ottoman westernization, carried out in Niš during the late Tanzimat (1856–1878), it was not only a continued adoption of the advanced achievements of European culture and society. In Niš, under the Obrenovićs, the effort was also spent on removing everything that belonged to the culture and heritage of the Ottomans, and replacing it with Serbian, so that the city would catch up with other developed cities in the Principality of Serbia, in terms of appearance and the way of life of its inhabitants. This paper aims to show how deep the roots of the Ottoman influence were in Niš during the reign of the last Obrenovićs, through the most visible characteristics of its urban layout and the daily life of its inhabitants (habits, language, and clothing). Since the preserved archival materials written in the language of the administration mostly do not contain data on the mentioned aspects of everyday life, the research used the narrative records of authors who stayed in Niš during this period and left their observations about it.

Key words: Niš, Ottomans, Obrenović, culture, modernisation

Током векова османске управе Ниш је задржао политичку важност коју је имао у региону у претходним периодима. У антици – место рођења неколико римских царева, у средњем веку – место сусрета и пролаза неколико европских монарха – Ниш је и за Османлије био важно место на Балкану, које су развили у капацитету какав није имао до тада. За четири и по века, колико су њиме Османлије владали, у Нишу је дошло до много политичких, дипломатских и војних дешавања, био је место службовања познатих Османлија, велики војни логор и административни центар.¹ Све наведено пратио је и економски

¹ У првој половини 18. века, након што је у њему изграђена велика тврђава, Ниш је био седиште румелијског валије, те је самим тим био и административно седиште европског дела Османског царства.

развој града, који га је, са свим успонима и падовима, чинио једном од динамичнијих тачака на Цариградском друму.

Војнополитичке и економске околности пратиле су промене настале и у култури Ниша као живе заједнице. Међу становништвом које је ту заједницу чинило, усталили су се обичаји и системи вредности које су Османлије са собом донеле и промовисале. Како су велики део тих вредности Османлије усвојиле од Арапа и Персијанаца, Ниш је постао културолошки врло хетерогена средина, обогаћена утицајем и ова два народа, посредно, преко Османлија.

Европски утицај долази до изражаја након 1878. године, када је Ниш одлукама Берлинског конгреса трајно припао Кнежевини Србији и постао њен други град по величини. Тиме је 1878. године, макар званично, враћен под сферу европске цивилизације, чије се вредности промовишу. На томе се посебно радило у периоду до 1903. године, тј. све до пада Обреновића, који су припајање Ниша Србији сматрали једним од својих највећих династијских достигнућа. Међутим, током овог периода европеизацију Ниша кочили су оријентална култура његовог становништва и урбани формат града који се под Османлијама развио. Жариште његове „оријенталности“ нису били велики османски центри, према којима је Ниш у претходним вековима гравитирао, већ локална нишка заједница која је егзистирала као фузија култура балканских и оријенталних народа Османског царства. Како би се разумели њихова интеракција и процес својеврсне „ренесансе“ под Обреновићима, неопходно је направити краћи осврт на историју Ниша у 19. веку.

НИШ 1804–1903. ГОДИНЕ

У првим деценијама 19. века Ниш је делио судбину са већином градова устаничке Србије. Непрестани проласци османске војске ка северу, казнене експедиције башибозука у залеђу и продори устаника у Поморавље изазвали су велико демографско осипање становништва, које је бежало на север, у Београд и на територију Аустрије, преко Дунава. Стицањем полунезависног положаја Србије (Хатишерифом из 1830. године), Ниш постаје, у војном смислу, мирнија средина. Међутим, у политичком смислу, поред Сарајева, био је центар моћи из кога су паше, по инструкцијама Порте, вршили притисак на српске књазове и политичку чаршију у Београду.

За то време, хришћански елемент у Нишу успео је не само да се регенерише већ и да ојача на рачун муслимана. На то је највише утицао нови талас досељавања занатлија и трговаца Цинцара и Гр-

ка. Док су они били носиоци крупног капитала, средњи и нижи обртници потицали су из редова локалне српске заједнице. Захваљујући њиховој бројчаној доминацији, већ од средине друге деценије 19. века међу водећим људима нишке чаршије срећу се и Срби (Živanović 1928, 54). Двадесетак година након тога (1835), најкрупнији привредници међу хришћанима зидали су у Нишу велелепне куће, што им је омогућила акумулација капитала (Živanović 1928, 97). То је време формирања богатих хаџијско-чорбацијских породица у Нишу, са патријархалним односима и великим угледом у заједници.

Изједначавање права османских поданика, без обзира на верску и етничку припадност, обнародовано је Хатишерифом од Гилхане (1839). Ступање на снагу овог документа изазвало је негативну реакцију конзервативних муслиманских кругова широм Османског царства. Тако је било и у Нишу. Међутим, за богате хришћанске трговце и занатлије, који су због свог угледа могли да приуште несметано уживање ових права, еманципација је ишла наруку у повезивању са пословним партнерима из муслиманских обртничких кругова. Штавише, један део њих ће временом до те мере постати присан са донедавно привилегованом елитом да се у свом ставу према хришћанима из нижих слојева често нису разликовали од муслиманских бегова и читлук-сахибија (Demirci 2007, 429; Randelović 2022, 346). Поред економске користи, карактеристика симбиозе са дојучерашњим господарима за многе хришћане који су се у танзиматском друштву добро снашли, била је и друштвена мимикрија, подражавање беговске елите у навикама и понашању, једине госпоштине за коју су у османском друштву знали.

Постизање правне и верске једнакости поданика био је само један од полазних корака у процесима вестернизације и хуманизације Османског царства, који су обновљени Хатихумајуном (1856). Две деценије након Хатихумајуна посебно су биле битне за Ниш јер су се током њих остварили услови за његову модернизацију након ослобођења од Османлија (1878). Особа која је била најзаслужнија за то био је Ахмед Мидхат-паша, управник Ниша у периоду 1861–1864. године и један од највећих реформатора у османској историји. Као један од најспособнијих покрајинских управника у то време, Мидхат-паша будно је пратио развој парне револуције и индустријских новина у Западној Европи, те је, надахнут тиме, организовао Ниш као својеврсну османску утопију. За непуне четири године своје службе, Мидхат-паша је Ниш организовао тако да је имао здраве основе за развој по тада важећим стандардима развијене хришћанске Европе. Примера

ради, достигнућа овог паше била су: оснивање нишког насеља Палилула за београдске мухацире 1862. године (Randelović 2022, 388), покретање Завичајног фонда за пољопривреднике (Demirci 2007, 430), изградња савремене војне касарне (Andrejević 2001, 200), уређење градске канализације и јендека, оснивање прве османске ислахане (фузије занатске школе и дома за незбринуту децу) у Нишу,² отварање секуларне библиотеке са читаоницом у склопу Бали-беговог месцида у Нишкој тврђави (Andrejević 1984, 162), трасирање путева према Србији и залеђу Румелије, оснивање прве османске шпедитерске компаније у Нишу (Andrejević 1985, 10), сређивање пореске политике, старање о једнакости права поданика и, најважније за хришћане, отворена подршка и лично учешће у финансирању изградње Саборног храма у Нишу, у то време највеће хришћанске богомоље Срба (Trubecki 1994, 83–84). Тиме што је постигао све наведено, Мидхатпаша је поставио стандарде за рад својих наследника на столици у Нишу, те су многи потоњи управници града тежили да његове подухвате надограде или предузму нове (улична гасна расвета, формирање комуналног предузећа, механизација итд.).

Осим што је за књаза Милоша Ниш био недоступан политички плен, за потоње Обреновиће овакав, „полууређени“ Ниш био је још примамљивији из горенаведених разлога. Његовим заузећем Кнежевина Србија на југу могла је да добије важан војни центар, битан за остваривање националних циљева и обнову српске државе; са мање трошкова, времена и труда, Ниш је могао да постане и велики привредни центар из којег су приходи могли знатно да олакшају националне планове Обреновића. Окончањем ратова против Османлија (1876–1878) и Берлинским конгресом (1878), ова очекивања књаза Милана била су остварена, а династија Обреновић добила је градупориште које је било пуно њихових симпатизера. Управо је ова емотивна веза Обреновића и Нишлија утицала највише на решеност књаза (а затим и краља) Милана и његовог сина Александра да уложе велика лична и државна средства у развој овог града.

Развој Ниша под Обреновићима могуће је, у административном и економском смислу, поделити у две фазе (пре и после отварања пруге Београд–Ниш, 1884), док, у архитектонском, он захвата две од три фазе урбанистичког развоја чаршијског Ниша до почетка Првог светског рата. То су периоди од ослобођења од Османлија до изград-

² ВОА, I. ДН. 525/36231/2/1. Ирада Абдулмецида I (29. август 1862).

ње пруге (1878–1884) и од изградње пруге до пада династије Обреновић (1884–1903). Процеси образовања и подизања степена културе локалног становништва били су константни у овом периоду, тако да нема препознатљивих временских целина на које бисмо могли да их рашчланимо.

Метаморфоза Ниша у овом периоду, као града и живе заједнице, јесте била извршена радикалним подухватима који су га скоро у потпуности изменили. Међутим, основу је и даље чинио османски Ниш. Током модернизације, у неким подухватима материјална заоставштина Османлија није била игнорисана, па је имплементирана у пројекте новог Ниша. Са локалним градским становништвом ствари су стајале мало другачије. Многи међу њима, посебно Срби из нижег и средњег слоја, тек у последњим деценијама османске власти успели су са већом слободом да остварују своја права и изједначе се са муслиманима. У том периоду многи од њих усвојили су адете нишких муслимана, те су након 1878. године, заједно са осталим нишким хришћанима (Грцима, Цинцарима и Јерменима), били препознати као подсвесни носиоци османске културе и наслеђа. У чему су се огледали трагови османског за време модернизације Ниша под Обреновићима, анализираћемо у неколико домена кроз најрепрезентативније примере.

ИНФРАСТРУКТУРА

У инфраструктурној шеми Ниша доминирала је тврђава из 18. века, која се налази тик уз десну обалу Нишаве. Са површином од двадесет два хектара, била је то највећа османска фортификација на потезу од Цариграда до београдског Калемегдана (Andrejević 2001, 62). Са зидинама дугим преко два километра, тврђава је чинила десну полусферу тадашњег Ниша, одвојену од леве полусфере реком Нишавом. Током векова, у непосредној близини тврђавских зидина формирано је неколико махала, од којих је најзначајнија и највећа била Београд-махала на западу. Централни део тврђаве, Стамбол-капија и махала уз њу, представљао је стамбену и привредну целину са мостом који је на овом месту повезивао десну обалу Нишаве са левом. Како је мост овде постојао и у ранијим периодима историје овог града, био је то важан градски топоним који је утицао и на развој Ниша под Османлијама (Amedoski & Šaljić 2008, 146).

На другој обали Нишаве налазила се лева полусфера Ниша, коју су претежно чинили (Покривена) чаршија, ханови, тржнице, дућани и џамије. Од свог залеђа била је одвојена чврстим палисадом који

ју је окруживао у полукругу до обале Нишаве. Ван овог палисада, у радијусу од запада према истоку, формирано је подграђе у којем су живели немуслиманци. Најзначајнија заједница на тој локацији била је српска варош, са школом (1844), Малим (1819) и Великим Саборним храмом (1856).

Временом је простор између наведених топонима био проширен мањим махалама, чему је допринела динамика развоја Ниша. Међутим, увек је важило правило да су муслиманци били бројније становништво у тврђави и махалама на десној, вишој обали Нишаве (безбедни од поплава), док су хришћани и остали немуслиманци претежно насељавали леву обалу Нишаве, тј. подграђе и махале у рубним деловима чаршије.

На многе стране намернике који су прошли кроз Ниш у последњим деценијама османске управе град је оставио идиличан утисак оријенталног колоритног места, лепо уклопљеног са зеленилом, које га је у залеђу окруживало, и пресечен брзом и великом реком Нишавом. Како је навео историчар и књижевник Милан Ђ. Милићевић, тог пријатног утиска били су свесни и локални Турци, којима се приписује изрека: „Ниш је чисто сребро!“ (Ниш – срма ђумиш!) (Milićević 1884, 92). Међутим, већ од првих дана након ослобођења 1878. године у Ниш је почео да долази и у њему борави велик број српских ученика и чиновника, који су сада били у прилици да боље сагледају стање у њему. А стање је било такво да је Ниш, уместо оријенталне идиличне средине, заправо био „људска кошница“ у урбанистичком хаосу, проширена бројним ћорсокацима и једва проходним улицама. Многи дућани и приватне куће, окренуте према улици, били су подбочени гредима, како зидови склони паду не би угрозили пролазнике. Посебно је опасно било то што су оваква потпорна помагала пролазнике чувала и од урушавања нестабилних кровова. Милићевић нам је оставио своје непосредно сведочанство и о стању на нишким сокацима за време једног од својих боравака у овом граду:

... куће не беху као куће, нити улице као улице. Ни сто корака није могао човек корачати, а да не уђе у какву улицу без излаза. И ту га обично среташу деца и вичу: Не се искача туде, не! (Milićević 1884, 102)

Овако збијени, непроветрени и неосунчани сокаци стварали су лоше комуналне услове, те је здравствено стање у Нишу увек било на граници епидемије. Ни интимније средине, попут приватних двораша, нису биле у бољем стању. У то време документовано је да је

много кућа имало османлуке са зараслим лозама и запуштеним баштама ружа и шимшира.

Практично одмах након ослобођења Ниша, српске власти кренуле су у његово преуређење. За ту намену ангажован је био аустријски пројектант Франц Г. Винтер, који је 25. августа исте године из радио „Пројекат за регулацију вароши Ниша“ (Ćirić 1997, 78). Поред осталих подухвата које је овај план сугерисао, најважнији су били нивелација обала Нишаве, која је због честих поплава била посебно опасна за део града на њеној левој обали, и пресецање града новим саобраћајним артеријама. У вези са првим пројектом, преко 12.000 м³ шута изнето је из Ниша, што само говори о комуналном хаосу који је у граду затечен (Ćirić 1997, 81). Површи су засуте здравом земљом и песком, те је опасност од могућих поплава била смањена. Што се тиче другог, уклоњене су све удерице и страћаре које су се налазиле на траси будућих градских саобраћајница, чиме је Ниш добио смисаонију и прегледну визуру са јасним смерницама и пространим трговима.

Посебни пројекти били су уклањање трошних зграда по махалама, што је повећало пространост стамбених насеља, и поправка затечених османских здања солидније грађе. То су у ранијем периоду махом биле зграде у којима су смештене разне османске службе или су коришћене за свакодневну јавну употребу. Њих можемо класификовати на оне које су до 1903. године (па и касније) задржале првобитну функцију, на оне које су послужиле за подизање нових зграда сличне намене и оне које су биле адаптиране за намену коју им је доделила нова власт.

Добар пример прве групе био је један део нишких хамама. Од четири, колико их је град имао, онај који је био на почетку данашње Обреновићеве улице купио је од турског власника након ослобођења Ужичанин чије име није сачувано. По пореклу новог власника, Нишлије су овај хамам звали „Еро-хамам“. Хамам је радио до почетка Првог светског рата. Други хамам (код Учитељског дома у центру Ниша) купио је од непознатог Турчина кафеџија Игњат Веселиновић. Такође, наставио је да ради као хамам након 1878. године. Страдао је у нацистичком бомбардовању Ниша 6. априла 1941. године, те од тада престаје да ради (Andrejević 1977, 128). Трећи хамам, задужбина Али-бега Михајоглуа (15. век), изгорео је 1879. године, за време грађевинских радова у Јеврејској махали на левој обали Нишаве (Andrejević 1977, 127). Након тога потез на коме се налазио трајно је променио функцију. Хамам Мехмед-бега Минетоглуа (15. век), пр-

ви хамам у Нишу и један од најстаријих османских споменика у Србији, налази се у тврђави, те је одмах након ослобођења променио функцију, као и остале грађевине у склопу тврђаве. На основу овога се види да су неки објекти из османског периода не само остали функционални и након 1878. године, већ и да су били у стању да не сметано привређују дуго након тога.

Представници здања која спадају у другу групу су ислахана и Војна амбуланта. Ислахана (1862) налазила се на Пиротском сокаку (данас Вождова улица). Овај експериментални образовни хибрид (дом за незбринуту децу и занатска школа) био је први те врсте у Османском царству. Након ослобођења (1878) здање ислахане је неколико пута мењало функцију, па је коришћено као војна болница (1878–1882), складиште (1882–1884) и на крају као обична војна административна зграда (Randelović 2022, 382). У међувремену здање је пропало до те мере да је постало извор заразе, те је спаљено до темеља, а његов плац локална управа одредила је за зидање наменске зграде за Мушку гимназију (Milovanović 1984, 132). У овом случају, образовни карактер ислахане утицао је на то да се на истом месту подигне установа сличне намене. Слично је и са Војном амбулантом код Ђеле-куле на Трошарини.

Војна амбуланта на Трошарини раније је била летњиковац породице Хафиспашић, чији је оснивач Хафис-паша, управник Ниша, страдао од последица боја са српским устаницима на Иванковцу (1805). Године 1872. османске власти су на месту већ запуштеног летњиковца подигле велику и савремену болницу са капацитетом од осамдесетак лежајева, породилиштем и сопственом фармацеутском лабораторијом (Randelović 2022, 446). Стицајем ратних околности, 1876–1878. године Османлије су капацитете болнице проширили. Ослобођење Ниша затекло је ово здање прљаво и запуштено, али српска војска била је приморана да га користи у циљу несметаног наставка ратних операција на југу централне Србије. Након тога, болница је била преуређена у велики санитет са позамашним капацитетом лежајева (Ђевић et al. 2008, 69). Из њега се у каснијим деценијама развила установа која данас постоји као Војна амбуланта.

Последњу групу здања чине она која су сачувана након ослобођења (1878), али са другачијом функцијом од оне коју су имала за време Османлија. Такав је случај са тврђавом и десетак објеката који су сачувани у њој. У вези са тврђавом, треба рећи да је након 1878. године она у потпуности попримила карактер војног комплекса затво-

реног за цивиле. Зато је њен садржај прилагођен овој намени, те су уклоњене све страћаре, у којима су некада живели цивили, и трошна здања како би се локација адаптирала. Сачувани су само објекти од камена, који су махом искоришћени за војне магацине (Бали-бегов месцид, арсенал, барутане, Мехмед-бегов хамам, зидови дворишта мухафиз сараја итд.).

Што се тиче приватних кућа широм града, оне нису рушене уколико нису биле на путу урбанистичких пројеката и ако су њихови власници живели у њима. Један од најлепших примера такве куће јесте велелепни конак Хафис-паше, који се налазио на самој левој обали Нишаве, преко пута Стамбол-капије Нишке тврђаве. Његов потомак Мустафа/Муста-бег продао је конак књазу Милану, те ће до 1903. године ово здање бити нишка резиденција Обреновића.

Траг османског у Нишу не своди се само на сачуване примере материјалне баштине која је остала за њима. Дуготрајнији утисак оставио је њен нематеријални део који је присутан и дан-данас у топонимији града (Калач-брдо, Дурлан, Чалије, Јагодин-мала, Београд-мала, Палилула, Чаир, Ђеле-кула, Кованлук итд.).

СТИЛ ЖИВОТА

На свакодневицу у Нишу драстично су утицале прилике које су настале након ослобођења од Османлија. Већ у првим месецима 1878. године, када је Ниш запосела српска војска, град је напустила једна трећина становништва – 1.075 муслиманских породица, тј. 4.274 житеља (Ćirić 1997, 80). Преостала заједница нишких муслимана била је концентрисана у Београд-мали, тик уз бедеме Нишке тврђаве, и бројала је свега око 400 чланова. Ову демографску кризу ублажили су нови досељеници, тј. избеглице из неослобођених крајева Румелије и колонисти из Црне Горе, Херцеговине и северних крајева Србије. Међутим, одлазак муслимана није био само велика демографска промена, већ и велики економски удар за локалну привреду. Пошто је нишка чаршија функционисала ослањајући се на рад еснафа, а еснафи су за време Османлија били подељени према професионалној припадности чланова, одласком муслимана јавила се потреба за занимањима која су до тада обављали искључиво они. Ипак, до 1884. године, када је Ниш добио железницу, решен је и овај проблем тако што су Срби преузели занате муслимана, науштрб квалитета, али задовољавајући потражњу тржишта. На овакав начин велики број људи укључен је у привреду града, што је утицало на стандард живота некадашњих зимија.

Било би погрешно закључити на основу овога да се средњи и нижи слој становништва обогатио у овом периоду, али је уочљиво да су деценије обреновићевског Ниша за Србе биле далеко просперитетније него векови пре тога под Османлијама.

Тако, када београдски трговац Милан Трајковић 1878. године описује нишку породицу, он узима за пример породицу трговца (Randelović 2014, 68–71). Свакако да у реалном животу након 1878. године трговина није била занимање највећег дела нишке популације, али Трајковић је узео трговачку породицу као пример кроз који се најбоље рефлектују особености живота тадашњих Нишлија. У истом извору наилазимо на много примера утицаја муслиманског начина живота, од термина који су коришћени за посуђе и покућство (леген, цезве, сач, бакрачи, тенцере, рантлике, ђувечи, долап, сацак, фуруна) до оних који су коришћени за унутрашње (доксат, ћезир, мутвак, ћилер-сарачана, миндерлук) и спољашње уређење животног простора (османлук, чатма). Да на једном месту Трајковић није поменуо молитву Богу и икону свеца, читалац би могао да помисли како описује дом неког османског бега.

Организовање дома, као изолованог, личног простора скривеног од улице, још једна је карактеристика коју су Срби у Нишу преузели од својих суседа муслимана. У вези са тим, у „Старим писмима из нових крајева“ Милан Ђ. Милићевић пише:

Нишевљанину је кућа, и пред кућом башта, све уживање. То је његов свет, који он ревноиво склања од урочљивих очију, а у коме сам мало борави. У тој башти, у том без затвора затвореном свету, по чистим, калдрмисаним стазама, у лаким папучицама, шеткају беле ноге женске и девојачке; туда се клубуче њихове широке шалваре, као пена танане. (Randelović 2014, 152)

Поред просторног уређења и терминологије везане за домаћинство, исхрана је такође претрпела јак оријентални утицај. Један извор из нешто каснијег периода указује на индиректну жељу да се подражавају дојучерашњи господари. Тиче се паприке. Како? До ослобођења 1878. године најплодније парцеле, оне на обалама Јужне Мораве, Нишаве и осталих река, држали су у поседу скоро искључиво чифлук-сахибије и бегови, претежно муслимани. Како је земља са лако доступном водом била неопходна за узгајање паприке, ово поврће постало је симбол статуса и богатства власника поседа на којем је узгајано. Ослобођење 1878. године паприку је учинило доступни-

јом и популарном намирницом у локалној кухињи код ширег слоја становништва, које је, променом аграрних односа, сада могло да је узгаја у већој мери. Елис Ескју, британска списатељица која је у Нишу боравила са супругом Клодом 1915. године, запазила је следеће:

Паприка се може јести цела, пуњена месом, али се чешће служи као врста зачина, који, пошто их има више врста, варирају по снази. Сељаци је користе као основу скоро у сваком јелу. Зидови правих српских кућа окићени су венцима овог поврћа, црвеног и зеленог, сушеног на сунцу – прилично упадљивог изгледа. (Askew & Askew 1916, 148)

За већину, која није могла да приушти ароматичне зачине и оријентална јела, улични продавци нудили су деликатесе који су били приступачнији. То су најчешће били ћевапи, јела од шкембића и изнутрица, разни хлебови и пецива (симит, пењурилија). Међутим, свакако да су најзначајнији допринос Оријента нишкој кухињи биле посластице. Милорад Поповић Шапчанин, који је посетио Ниш у години његовог ослобођења, свој утисак о њима описао је са доста страсти:

А у бакалницама! Ра̑тлокума у таблама и суџуцима, жути се као смиљ, провиди се као порцулан, а сав се осуо белим бадемима (...) И доиста ретко који суџук да је дуга века, сваки дан се појављују све нови и бољи нараштаји. А шећерлеме исто ко̑ у нас, али их има још и жутих као најблеђи лимунови, и белих па црвеним крмезом попрсканих, и још некаквих љубичасто-црвених и назелених. Леблебија пресних и пржених, и још неких у шећеру увијених, па пржених лешника у шећеру, па солунског сухог грожђа укуснога као наши сушци, а уза све то још некакав тамно-бео бадем, без љуске, ситан, маснији, али много опорија укуса и јачег мириса. Само доста динара у џеп и добар желудац, па да не изађеш, док се сав не – ушећериш.

А одмах, где год преко пута, какав Македонац или Старосрбијанац из најдаљих крајева отворио свој богати кондиторај: читави редови тепсија гледају тебе, а ти гледаш у њих, и у њима оне пите и баклаве разне врсте, залирене медом, па кадаџфи што изгледају као ситно-исецкани резанци опет заливени медом и шећером, халва од ораха, ћетена и још некаква којој сам име поборавио: за час се истопи у устима, па немаш кад ни да је упиташ за слатко јој име. (Randelović 2014, 81–82)

Када је реч о храни, хришћанима свакако да није био одбојан овај позитивни део османског наслеђа. У првим годинама након ослобођења, утицај из северних крајева Србије, који је, када је кухиња у питању, имао примесе аустријске и мађарске кухиње, још увек није био алтернатива, још мање да се одомаћио у Нишу. Зато је и народ уживао у ономе за шта је најбоље знао.

Кафански живот, као део свакодневице, чинио је битан сегмент јавног живота. Као трговачки центар и, до 1878. године, највећа османска варош на граници са Србијом, Ниш је био препун ханова, кафана и ашчиница. Подаци о њима чешће се срећу у изворима непосредно након ослобођења, када је слављеничка еуфорија дуго држала становништво. Нишке кафане функционисале су у истом амбијенту као и кафане у осталим оријенталним градовима широм Балкана. Поред послуге, у њима су радили и разни бербери који су, уз живу атмосферу, бријали главе и браде својим муштеријама. Обавезно (и слободно) послужење биле су наргиле и кесе „бошча-дувана“, у којима су посетиоци уживали, уз звуке чунгура и разних чочека (Randelović 2014, 72–73; Mišić 1985, 96). У њима Трајковић и Шапчанин срећу и Турке и Србе, домаће и новопридошле чиновнике, војнике и официре. Како обојица примећују, једни су славили ново време, а други жалили одлазак старог. Међутим, доласку новог времена прилагодили су се и муслимани угоститељи. Путописац и историчар Сретен Поповић, који је два пута тих година боравио у Нишу (1878, 1880), приметио је да су неки од њих сами рушили своје гостионице и подизали пространије објекте који су били примамљивији укусу нове клијентеле (Randelović 2014, 107–108).

Када је реч о оријенталном утицају на одевање, још пре ослобођења важна је била 1856. година, када је Хатихумајуном укинута рестрикција на одевне предмете и боје које су до тада биле класни симболи муслимана. Зелена боја остала је привилеговано право улеме, док жуту боју немуслиманци нису носили. Међутим, по свему другом, немуслиманци у Нишу, као и муслимани, пратили су трендове које је донео Танзимат – шалваре код градских жена немуслиманки, марокански фез за све мушкарце, а код чиновника, махом Стамболија, панталоне и реденготи уместо цубета. Исцрпних извора о одевању Нишлија након ослобођења нема, сем фотографија и трагова у књижевним делима која се баве Нишем у овом периоду. Међу књижевним делима можда су најрепрезентативнија „Ивкова слава“ (1895) и „Зона Замфирова“ (1903) Стевана Сремца, „Писма из Ниша о харемима“ (1897) Јелене Димитријевић и „Калчине при-

че“ (1925) Михаила Голубовића.³ Она обилују турцизмима, сугеришући, кроз тематику, да је виши слој грађанства могао да приушти оријентално господско одевање. Фотографије тог времена потврђују ово запажање. На њима се примећује да су се богате Нишлије све до 1884. године махом носили чорбацијски као у претходном периоду, са фесовима, дубоким чакширама, појасима и богатим крзним бундама. Код жена је, са друге стране, практиковано одевање шалвара, док за млађе нараштаје извори наводе и ношење дрвених нанула, а на глави кратких шамија или черве, како су се звале у Нишу (Јовановић 2005, 114).

Доласком железнице у Ниш (1884) и почетком индустријализације, све је мање оваквих фотографија. Након 1884. године, на њима је најчешће приказивано неколико генерација велике породице, са млађим нараштајима који су одевени по европском моделу, док у средишту таквих композиција обично седе глава породице и његова супруга, одевени и даље у старом чорбацијском маниру. Овакве фотографије добар су показатељ социјалних промена у Нишу, током којих је локална елита, поникла из еснафско-чорбацијског миљеа, под утицајем европске културе почела да прераста у буржоазију и тежи ка капитализму.

Међутим, културна еманципација коју су овакве друштвене промене носиле са собом за неке је била друга страна медаље која је дошла са слободом. У ставу према новинама, за које су стрепили да ће сменити важеће патријархалне вредности (нарочито у мушко-женским односима), старе Нишлије нису се много разликовале од својих комшија муслимана, који су живели по шеријату. Прилика у којој су се, помало комично али симболично, сукобила ова два света – стари, који је нестајао, и нови, који је долазио – било је одржавање првог бала у Нишу (~1879).

Овај догађај, који је организован наменски, имао је за циљ управо да промовише нови квалитет друштвеног живота у новом, за све грађане слободнијем Нишу. Како је био догађај пропагандне природе, на бал су били позвани сви житељи Ниша, без обзира на свој социјални положај. На велико разочарање организатора, многи који су дошли на бал били су у „тоалети, у којој проводе живот

³ Иако су Голубовићеве „Калчине приче“ први пут штампане 1925. године, оне су у виду фељтона излазиле у „Политици“ још 1911. године. Тичу се периода Сремчевог боравка у Нишу (1878–1881, 1883–1892), те их у том контексту можемо сматрати делом које се односи на чаршијски Ниш.

по кући преко целог дана“ (Јовановић 2005, 117). Како домаћи свет није знао шта је у питању нити колико ће дуго да траје, од куће се понело хране, тестија са водом и вином, а било је и дојиља. Међутим, бал је ипак био већи шок за старе Нишлије. На приказ „немачких игара“, „валцера и цепил-полки“ старији свет се саблажњавао, јер „како сме један младић да обухвати девојку руком око појаса, а девојка да мете младићу руку на раме“ (Јовановић 2005, 117). Иако је бал остао запамћен као догађај са којег су многе Нишлије и Нишлијке понели лепе успомене, старији су га напустили са речима: „Видиш ли шта се работи пред наше очи, без икаки стид и срам!“ (Јовановић 2005, 117).

Судећи по овој реакцији, за старе Нишлије страх од урушавања система традиционалних вредности био је оправдан. Биле су то године када је Ниш који су познавали нестајао пред њиховим очима. Град се мењао, нестајале су махале, а са њима и уређени свет којем су подједнако припадали и хришћани и муслимани. У таквом свету све је функционисало по принципу индата,⁴ комшијске солидарности и присности (Stojančević 1984, 37). О тој присности међу људима, као још једној карактеристици нишке средине, Милан Милићевић пише:

Ниш попева милине живота породичког, живота затворенога. У том животу јако пада у очи неки рођачки однос међу људма: Бата-Таса, Чича-Милоје, Деда-Стојан, Побратим-Илија, Невеста-Лена, Снаша-Марија, Стрина-Васка итд. – имена су којима се изржавају не само ступњи сродства, него и друштвено поштовање и уважавање. (Randelović 2014, 139)

Међутим, како је овакво „рођачење“, као облик неформалне етикеције, остало у Нишу до данашњих дана, може се закључити да је страх код старих Нишлија био неоснован, макар када су међуљудски односи били у питању.

Што се тиче обичаја који су директно преузети од Османлија, један од оних који су били најспецифичнији за културу живљења Нишлија јесте теферич, тј. излет. Није сасвим јасно на који начин га је шира српска популација усвојила. Теферич је практикован као један

⁴ *Imdat* (тур.) – помоћ, подршка. На нашим просторима среће се у вулгаризованој форми као „индат“ и користи се за наглашавање присних међуљудских односа, поштовања и наклоности („живети са неким лепо“).

од церемонијала који се одвијао у кругу еснафске браће, а заснивао се на одласку, најчешће о неком празнику, на еснафску славу или приликом иницијације нових чланова, на пландовање у природи. Неколико локација у околини Ниша помињу се као места која су Нишлије често посећивали овим поводом. У питању су мирни предели у залеђу града са идиличним пејзажима, далеко од буке и тескобе скучене вароши. Таква места су била Сићево, Нишка Бања, атар села Јелашница, виногради, поседи манастира у околини Ниша итд. (Živanović 2004, 24; Paligorić 1937, 21). У овом случају, Срби ван еснафа теферич су могли да практикују тек након 1878. године, када је било безбедно да се са породицама изолују у природи даље од града и других људи. Пре 1878. године постојала је опасност да би, у овој нарочито рањивој ситуацији, на њих могли да налете лутајући војни дезертери или арнаутске банде.

Код муслимана, одлазак на теферич потицао је од обичаја чифлук-сахибија да одлазе у залеђе Ниша због убира дажбина од сељака који су живели на њиховим поседима. Сељани, тј. наполичари, били су у обавези да господару обезбеде бесплатну храну и смештај за време његовог бављења у селу. Како су у убир земљопоседници често ишли са својим свитама, па и са читавим породицама, овај догађај је за њих имао релаксирајући и безбрижан карактер. Код нишких муслимана нешто слично теферичу описала је Јелена Димитријевић у „Писмима из Ниша о харемима“, засновано на идиличном приказу живота нишких муслиманки:

А, Кутина! а, Бања! У Кутину 'лежимо' по три четири ноћи. По вас дан се у башчи веселимо: љуљамо се на саланџацима и певамо; играмо се чомлекчика (лончића), бостана и певамо; устајемо и певамо; лежемо и певамо. Хеп (све) певамо. Само умукне песма онда, кад нас све редом сан ухвати... Пуста Бања! По десет-петнаест дана не сетимо се Ниша и кућа својих никако. Ходимо по брду; беремо цвећа; ту нам је ручак, ту вечера; купамо се по вас дан певајући. (Dimitrijević 1897, 210)

Како се међу нишким чифлук-сахибијама од четврте деценије 19. века срећу и хришћани, могуће је да је међу њима, исто као одевање или однос према хришћанима из нижих слојева, друштвеном мимикријом усвојено одлажење у природу на одмор, а да је тек након 1878. године таква пракса постала популарна и код ширег грађанства.

ГОВОР

Турцизми у нишком говору усвојени су на исти начин као и у другим крајевима Србије, као синоними за српске речи и називи за ствари и обичаје које су Османлије донели са собом, а које у српском језику нису имали термилошке алтернативе. Међутим, осим што су идентификовани, тешко се са сигурношћу може утврдити у којој мери су коришћени у свакодневном говору Нишлија.

У истраживању тога заводљив утисак могу да оставе књижевна дела, чије су радње смештене у амбијент чаршијског Ниша, или филмска остварења (посебно новијег датума), у којима су говор Нишлија (па и осталих Јужносрбијанаца) и турцизми у њима карикирани до апсурда (Lazić 2016, 137). Што се тиче књижевних наслова насталих махом крајем 19. и почетком 20. века, пренаглашеност турцизама у њима донекле је обзирна, те их можемо користити као солидне показатеље присутности турских позајмљеница у нишком говору. Међу ауторе таквих дела спадају већ наведени Јелена Димитријевић, Стеван Сремац, Михаило Голубовић, али и Бранислав Лазић, који је, као аутор, припадао епохи 20. века, али чије је стваралаштво било усредсређено на чаршијски Ниш.

За кратко време у граду је обновљено или основано десетак школа, при чему је свака градска махала имала по једну. За наставни кадар ангажовани су домаћи предавачи и просветари, од који су образованији, још за време Османлија, били школовани у Београду. Део предавача у нишким школама био је из Србије или „од прека“, попут Стевана Сремца и Стевана Никшића Лале. Под утицајем ових предавача, стандардизован српски језик почео је, преко деце, да продире у нишку средину. Паралелно са устројством система основних школа, Ниш је добио и установе вишег образовања, као што су Мушка гимназија (1878) и Учитељска школа (1882), а све сложеније педагошке активности предавача наметале су њихову координацију и усавршавање. За те потребе организована су два струковна удружења која су се старала о квалитету наставе и усавршавању предавача – Учитељско друштво (1881), Професорско друштво (1888) итд. (Milovanović 1984, 134).

Осим преко савременог образовања, на губљење локализама у говору Нишлија утицао је и све динамичнији културни и уметнички живот у граду, који је заживео оснивањем првих новинских листова – „Нишки весник“ (1884), „Нишке новине“ (1895), позоришта „Стеван Синђелић“, читаонице, библиотеке и разних уметничких аматерских удружења.

Све је то утицало на то да се нишки говор, нарочито у међуратном периоду, приметно одвоји од некадашње „оријентализоване“ базе. Данас се у Нишу стари чаршијски говор може чути само кроз реконструкцију, са пуно импровизације и архаизама. Чак и такав, у великој мери осиромашен је за своје аутентично наслеђе из турског језика или је, пак, оно присутно само у вулгаризованој форми.

ЗАКЉУЧАК

Препознавање као целине, а затим и изучавање османске културне баштине обреновићевског Ниша до сада није урађено. У вези с тим има неколико изазова. Када су у питању архитектура и урбанистичко уређење, највећи део репрезентативних здања османске епохе нестао је већ током прве деценије након ослобођења. Због тога, иако је после 1878. године много намерника прошло кроз Ниш и писало о њему, већина њих није затекла ништа из претходне епохе што би могло бити вредно помена. Међутим, и поред урбанистичких мера које су под Обреновићима предузете, у Нишу је до Првог светског рата и даље било очуваних „цепова“ оријентално-османских целина и архитектуре – периферне махале, разни сокаци, конаци и јавна здања, макар у темељима. Ситуација се мења у међуратном периоду, нарочито у време социјалистичког развоја Ниша, када су због великог прилива досељеника и наглог ширења града нестали и последњи трагови стамбене инфраструктуре из османског периода. Данас су у Нишу, поред свега неколико градских топонима,⁵ сачувани само један комплекс и два здања, као споменици оријенталне профане и сакралне архитектуре – тврђава (1719), Ислам-агина џамија (1870) и Шећер-ханумина кућа (1864).⁶ Зато за истраживање османских трагова у архитектури Ниша након 1878. године истраживачи данас на располагању имају само Винтеров Пројекат за регулаци-

⁵ Неки од ових топонима у Нишу из османског периода су „шетајући“, те се данас не односе на насеља која су постојала за време Османлија. Такав је случај са насељем Београд-мала, које је било формирано око западне, Београдске капије Нишке тврђаве. Данас се овако зове ромско насеље, удаљено неколико километара од тврђаве на запад. Сличан је случај са Палилулом, која је у османском периоду била муслиманско насеље око Фехтије џамије (конвертоване Цркве Светог Николе), а данас на истоку обухвата и део Ниша око Старог гробља и тзв. Пиротске рампе (у османском периоду махала Лесковачка капија).

⁶ У културно-историјско наслеђе османског Ниша спада и Ђеле-кула (1809), али овде није убројана, због своје специфичне природе и околности у којима је настала. Мали и Велики Саборни храм исто припадају епохи, али су и они изузети због фокуса теме на оријентални утицај.

ју вароши Ниша (1878) и корпус од педесетак наратива домаћих и страних аутора.

Поменути корпус наратива најбољи је материјал за компаративну анализу затеченог стања и друштвених, тј. културних промена у Нишу након 1878. године.⁷ Додуше, записи већине страних намерника из Западне Европе обилују стереотипним и површним запажањима о (оријенталном) Балкану, па је стога и дискутабилно колико су поуздани за оцену промена до којих је дошло у Нишу након ослобођења од Османлија. Домаћи извори имају предност јер су њихови аутори бољи познаваоци култура у региону и потичу из Кнежевине Србије, што је нарочито важно истраживачима који се баве питањем интеграције Ниша и Нових крајева у српску државу после 1878. године. Међутим, проблем код наратива домаће провинцијације јесте објективност аутора у описима и тумачењима онога што су непосредно видели или доживели. Култура и стил живота, који су дошли у Ниш из Кнежевине Србије, посредно су са собом носили и утицаје мађарске и немачке, тј. аустријске културе, исто онако како су Османлије у 14. и 15. веку посредно донели утицаје арапске и персијске културе на ове просторе. Због тога се у домаћим наративима често наилази на случајеве да се аутор, српски чиновник, згражава над призором оног што (он лично) сматра урбанистичким или комуналним нередом у Нишу, док ујутру шета чаршијом тражећи гостионицу каквог Пречанина, где би „фруштуковао“ земичке и белу кафу. Овакви случајеви, у којима су сликовито представљене супротности, истраживача условљавају да доноси суд на основу запажања разних, можда пристрасних „културтрегера“ који су му, са данашње дистанце, подједнако далеки као и османски Ниш.

Да би се у будућим истраживањима избегли овакви проблеми, неопходно је, у контексту теме, посветити више пажње историји Ниша од прокламовања Хатихумајуна (1856) до ослобођења (1878), као периоду према којем би се промене под Обреновићима упоредиле и вредновале. За разлику од раног Танзимата (1839–1856), када је османско друштво у неким сегментима пролазило и кроз радикалну вестернизацију, током касног Танзимата оно је показало тенденције да се чак и у неким културолошким и друштвеним финесима приближи европском друштву. Свакако да су у овом периоду пока-

⁷ Тачније, 21 запис страних аутора и 35 дневника, мемоара и путописа домаћих аутора за период 1878–1903. године, колико је за ово истраживање идентификовано.

затељи тога још увек били спорадични и ретки, међутим, чињеница је да су пре 1878. године ученици нишке ислахане одлазили на стипендирана школовања у Француску („*Častni raboti.*“ 1869, 743; „*Častni raboti.*“ 1872, 1437; „*Častni raboti.*“ 1873, 1623); да су зидове конака појединих нишких чорбација красила уља на платну, а њихови „салони“ били опремљени европским намештајем (Hahn 1868, 34); да је механизација у Нишу наручивана из Европе („*Častni raboti.*“ 1869, 685); да је болница на Трошарини била организована, по свим стандардима, као болница у европским земаљама, са фармацијском лабораторијом, апотеком, акушерским одељењем и собом за посетиоце (Kaleshi & Korngrumpf, 1967, 212). На крају, да су планови Османлија били да Ниш у будућности, која након 1878. године није дошла, још више приближе Европи, најбоље показује неостварени пројекат изградње велелепног мухафиз-сараја, тј. седишта градске управе, модерног здања са фасадом у маниру аустријског академизма, у којем је требало да буду смештени управник Ниша и тела високе градске администрације.⁸

Према томе, тек када се буде узело у обзир колико су и Османлије у последњим деценијама мењали оно што је било традиционално османско, моћи ће боље да се сагледа колико је период под Обреновићима био време великих цивилизацијских промена у Нишу. Самим тим, биће јаснија и улога османске културе и наслеђа у тим променама.

Литература

- Amedoski, Dragana & Jovana, Šaljić. 2008. „Most na Nišavi u osmansko doba.“ *Zbornik Narodnog muzeja u Nišu* 16-17: 145–154.
- Andrejević, Borislav. 1977. „Hamam u niškoj tvrđavi.“ *Niški zbornik* 3: 125–129.
- Andrejević, Borislav. 1984. „Bibliotekarstvo.“ U *Istorija Niša* 2, gl. ured. Danica Milić, 167–178. Niš: Gradina–Prosveta.
- Andrejević, Borislav. 1985. „Arabadžijska kompanija.“ U *Enciklopedija Niša – istorija*, gl. ured. Dragoljub Simonović, 10. Niš: Gradina.
- Andrejević, Borislav. 2001. *Spomenici Niša: zaštićena kulturna dobra od izuzetnog i velikog značaja*. Niš: Prosveta.
- Askew, Alice & Claude Askew. 1916. *The stricken land. Serbia, as we saw it*. London: E. Nash.

⁸ ВОА, РЛК, 3108/1 (Документ није датован).

- Ćirić, Jovan. 1997. „Iščezli urbani sadržaji Niša.“ *Niški zbornik* 4: 75–86.
- Demirci, Süleyman. 2007. „Rise of Nationalism in the Ottoman Empire: How Did Ottoman Government Respond to the Bulgarian National Movement 1839–1870?“ *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 1 (22): 417–438.
- Dimitrijević, Jelena. J. 1897. *Pisma iz Niša o haremina*. Beograd: Parna radikalna štamparija.
- Đenić Nebojša, Slaviša Ćirić, Slavica Popović-Filipović. 2008. „Povodom 130 godina postojanja Vojne bolnice u Nišu: januar 1878 – januar 2008.“ *Vojnosanitetski pregled* 65 (1): 69–80.
- Hahn, Johann Georg von. 1868. *Reise von Belgrad nach Salonik*. Wien: Tandler & comp.
- Jovanović, Milorad. 2005. „Dimitrije C. Đorđević. Uspomene na prve dane u oslobođenom Nišu.“ *Peščanik* 3: 109–118.
- Kaleshi, Hasan & Hans-Jurgen Kornrumpf. 1967. „Das Wilajet Prizren: Beitrag zur Geschichte der türkischen Staatsreform auf dem Balkan im 19. Jahrhundert.“ *Südost-Forschungen: internationale Zeitschrift für Geschichte, Kultur und Landeskunde Südosteuropas* XXVI, 176–238.
- Lazić, Branislav. 2016. *Stari vakat, pripovetke iz starog Niša*. Niš: Narodna biblioteka „Stevan Sremac“ Niš.
- Milićević, Milan Đ. 1884. *Kraljevina Srbija*. Beograd: Štamparija Napredne stranke.
- Milovanović, Miroslav. 1984. „Školstvo Niša i okoline.“ U *Istorija Niša* 2, gl. ured. Danica Milić, 119–141. Niš: Gradina–Prosveta.
- Mišić, Živojin. 1985. *Moje uspomene*. Beograd: BIGZ Beograd.
- Paligorić, Mihailo T. 1937. *Ekonomsko-kulturna istorija Niša. Prvi deo: Niš do Svetskog rata*. Niš: Štamparija Gutenberg.
- Randelović, Milan. 2014. *Zapisi o Nišu (1877–1914)*. Beograd: Magelan Pres.
- Randelović, Milan. 2022. *Osmanski upravnici Niša u XIX veku (1799–1878)*. Niš: Scero print.
- Stojančević, Vladimir. 1884. Tradicionalna kultura u periodu slobodnog nacionalnog razvoja do početka XIX veka, U *Istorija Niša* 2, gl. ured. Danica Milić, 31–39. Niš: Gradina–Prosveta.
- Trubecki, Grigorij N. 1994. *Rat na Balkanu 1914–1917. i ruska diplomatija*. Beograd: Prosveta.
- Živanović, Živan. 1928. *Memoari Stefana Stevče Mihailovića*. Beograd: Srpska kraljevska akademija.
- Živanović, Živan. 2004. *Niš i niške znamenitosti*. Niš: Prosveta.

Извори

Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Irade Dahiliye (BOA, I. DH)

Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Plan, Proje, Krokiler (BOA, PLK)

„Častni raboti.“ 1869. *Dunav*, 12. januar.

„Častni raboti.“ 1869. *Dunav*, 30. april.

„Častni raboti.“ 1872. *Dunav*, 15. oktobar.

„Častni raboti.“ 1873. *Dunav*, 23. septembar

Примљено / Received: 29. 12. 2023.

Прихваћено / Accepted: 9. 5. 2024.